УДК 811.161.2’373.7:81’22:81’27
DOI https://doi.org/10.32782/2522-4077-2026-218-27

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

AXIOLOGICAL POTENTIAL OF UKRAINIAN PHRASEOLOGY IN THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

Тараненко К. В.,
orcid.org/0000-0001-6518-0426
Scopus ID: 57236756800
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри філології та мовної комунікації
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

Стаття присвячена дослідженню аксіологічного потенціалу української фразеології як одного з ключових засобів репрезентації національної системи цінностей і формування національної ідентичності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення ролі мовних одиниць у збереженні культурної пам’яті, зміцненні мовної стійкості та консолідації українського суспільства в умовах сучасних суспільно-політичних викликів. Теоретичною основою роботи стали положення лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики та лінгвоаксіології, розроблені у працях українських і зарубіжних дослідників.

Запропоновано авторську аксіологічну класифікацію українських фразеологізмів, у межах якої виокремлено тематичні групи, що репрезентують базові цінності української культури: працю, громаду, слово, морально-етичні якості, емоційну стійкість, господарську культуру, родинні взаємини, свободу та національну гідність. Доведено, що внутрішня форма українських фразеологізмів відображає специфіку традиційної господарської діяльності українців, систему моральних координат, культурні символи та колективний історичний досвід. Значна частина образів пов’язана із землеробством, тваринництвом, ремеслами, родинними стосунками та громадським способом організації життя, що свідчить про нерозривний зв’язок мовної картини світу з етнокультурною пам’яттю народу.

Результати дослідження засвідчують, що українська фразеологія виконує не лише номінативну й експресивну, а й нормативно-аксіологічну функцію, формуючи суспільно схвалювані моделі поведінки та закріплюючи базові національні цінності. Обґрунтовано, що фразеологічний фонд української мови є важливим чинником формування мовної стійкості, культурної пам’яті та національної ідентичності. Практична цінність роботи полягає у можливості використання її результатів у викладанні української мови, лінгвокультурології, етнолінгвістики, українознавства, а також у просвітницьких і культурно-освітніх проєктах.

Ключові слова: фразеологія, лінгвоаксіологія, національна ідентичність, мовна картина світу, культурна пам’ять, лінгвокультурологія.

The article investigates the axiological potential of Ukrainian phraseology as one of the principal means of representing the national system of values and shaping national identity. The relevance of the study is determined by the growing need to understand the role of language in preserving cultural memory, strengthening linguistic resilience, and consolidating Ukrainian society under contemporary socio-political challenges.

The paper proposes an original authorial classification of Ukrainian phraseological units according to their axiological content. The identified groups verbalize the fundamental values of Ukrainian culture, including labour, community, language, moral virtues, emotional resilience, traditional economic culture, family, freedom, and national dignity. The analysis demonstrates that the internal form of Ukrainian phraseological units preserves traditional models of agricultural and household life, ethical norms, cultural symbols, and collective historical experience. A considerable number of phraseological images originate from agriculture, cattle breeding, handicrafts,

© Тараненко К. В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

family relations, and communal social organization, reflecting the deep interconnection between language and the ethnocultural memory of the Ukrainian people.

The findings confirm that Ukrainian phraseology performs not only nominative and expressive functions but also an important normative and axiological function by transmitting socially approved behavioural patterns and preserving the value system of the nation. Ukrainian phraseological units function as a mechanism for maintaining cultural continuity, reinforcing linguistic resilience, and shaping national identity. The practical significance of the study lies in the possibility of applying its findings in teaching Ukrainian language, linguoculturology, ethnolinguistics, Ukrainian studies, as well as in educational and cultural projects aimed at strengthening national identity.

Key words: phraseology, linguistic axiology, national identity, linguistic worldview, cultural memory, linguoculturology.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства, в умовах повномасштабної російсько-української війни та активних процесів національної самоідентифікації, особливої актуальності набувають дослідження мовних механізмів збереження культурної пам'яті й національної системи цінностей. Мова є важливим інструментом конструювання національної ідентичності, акумуляції історичного досвіду та передавання світоглядних орієнтирів від покоління до покоління. Саме тому дедалі більшої ваги набувають лінгвокультурологічні дослідження мовних одиниць, у яких найбільш повно репрезентовано національно-культурний досвід українського народу. Особливе місце серед таких мовних одиниць посідають фразеологізми, у їхній семантиці, образній основі та внутрішній формі закарбовано традиційні уявлення про працю, свободу, честь, людську гідність, родину, громаду, моральні норми та моделі поведінки. Дослідження аксіологічного потенціалу української фразеології є важливим для розвитку сучасної лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики та етнолінгвістики, для розв'язання практичних завдань мовної освіти, культурної політики та формування української національної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємозв'язку мови, культури та національного світогляду належить до актуальних напрямів сучасної лінгвістики. Теоретичні засади вивчення мовної картини світу були закладені у працях В. Гумбольдта [1], Л. Вайсгербера [2], Е. Сепіра [3], Б. Ворфа [4], які обґрунтували роль мови як засобу концептуалізації навколишньої дійсності. Значний внесок у розвиток української традиції дослідження мовної картини світу зробив О. Потебня [5], який одним із перших наголосив на взаємозв'язку мови, мислення та національної своєрідності. У сучасному українському мовознавстві проблеми мовної та національно-мовної картини світу висвітлено у працях Ф. Бацевича [6], І. Голубовської [7], В. Жайворонка [8], І. Заремської [9], Л. Лисиченко [10], О. Селіванової [11], К. Тараненко [12] та інших дослідників. Учені розглядають мовну картину світу як систему мовних засобів, що відображає специфічний спосіб осмислення дійсності певною етнокультурною спільнотою, а також як важливий чинник формування національної свідомості.

Окремий напрям сучасних лінгвістичних студій становлять дослідження фразеології як репрезентанта національної культури. Фразеологічний фонд української мови активно вивчали В. Ужченко, Д. Ужченко [13], Л. Скрипник [14], В. Жайворонок [8], С. Єрмоленко [15] та інші мовознавці. У їхніх працях обґрунтовано культурну маркованість фразеологізмів, їхній зв'язок із традиційною народною культурою, звичаями, історичним досвідом та національною символікою. Попри значну кількість наукових праць, присвячених мовній картині світу, українській фразеології та лінгвокультурології, питання аксіологічного потенціалу українських фразеологізмів потребує подальшого комплексного осмислення. Потребує подальшого наукового обґрунтування й питання про роль української фразеології як засобу мовної стійкості та національної самоідентифікації в умовах сучасних суспільних трансформацій.

Метою статті є дослідження аксіологічного потенціалу української фразеології як одного з ключових засобів репрезентації національної системи цінностей та формування національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. У сучасному мовознавстві дедалі більшої актуальності набуває аксіологічний підхід, що дає змогу розглядати мову не лише як систему знаків, а й як спосіб репрезентації, збереження та трансляції цінностей певної лінгвокультурної спільноти. У центрі уваги лінгвоаксіології перебувають мовні засоби, за допомогою яких вербалізуються морально-етичні, культурні та світоглядні орієнтири народу, що формують його ціннісну картину світу [16, с. 229]. Українські дослідники розглядають мовну картину світу як вербалізовану систему знань, оцінок і культурних смислів, сформованих у процесі історичного розвитку етносу [17, с. 203]. Особливе місце в структурі мовної картини світу посідає фразеологічний фонд мови, який акумулює емоційно-оцінний досвід, культурні символи, традиційні моделі поведінки та національно зумовлені способи інтерпретації світу. Фразеологізми є одними з найвиразніших носіїв колективної пам'яті та етнокультурної інформації. Сучасні дослідники визначають фразеологічні одиниці як ключові репрезентанти мовної картини світу, у яких концентруються ментальні моделі, національні асоціації та культурна символіка [18, с. 73].

Лінгвокультурологічний підхід до вивчення фразеології дає змогу розглядати сталі словосполучення як мовні знаки культури. Їхня образна основа формується під впливом історичного досвіду народу, його господарської діяльності, традицій, релігійних уявлень, моральних норм і соціальних практик. Аналіз українських фразеологізмів доцільно здійснювати не лише з позицій семантики чи походження, а й крізь призму тих цінностей, які вони вербалізують. Такий підхід дає змогу простежити, яким чином у фразеологічному фонді української мови закріплено базові аксіологічні концепти національної культури та яку роль вони відіграють у формуванні й підтриманні національної ідентичності. Матеріалом дослідження стали фразеологічні одиниці української мови, репрезентовані у сучасному науково-популярному виданні, присвяченому українській фразеології, у якому систематизовано значний корпус сталих словосполучень різного походження та тематичної належності [19]. У роботі використано метод суцільної вибірки фразеологічних одиниць, семантико-аксіологічний аналіз, елементи лінгвокультурологічного та когнітивного аналізу, а також тематичну класифікацію фразеологізмів за домінантними ціннісними концептами. Усього методом суцільної вибірки було проаналізовано 196 фразеологічних одиниць, що становлять достатній матеріал для виявлення основних аксіологічних домінант української фразеології.

Аналіз матеріалу засвідчує, що переважна більшість українських фразеологізмів не лише характеризує певні життєві ситуації чи риси людини, а насамперед містить оцінку – схвалення або осуд. Саме оцінність виступає системотвірною ознакою української фразеології, що дає підстави групувати сталі вислови не лише за тематикою чи походженням, а передусім за цінностями, які вони вербалізують. Проведений аналіз дав змогу запропонувати авторську класифікацію українських фразеологізмів за аксіологічним принципом. На відміну від традиційних тематичних класифікацій, що ґрунтуються переважно на семантиці окремих компонентів, запропонований підхід базується на визначенні домінантних національних цінностей, репрезентованих у внутрішній формі фразеологічних одиниць. У результаті аналізу було виокремлено основні аксіологічні домінанти української мовної картини світу: праця та господарність; громада, взаємодопомога і солідарність; сила слова та мовленнєва відповідальність; моральні чесноти і моральні вади; родина та міжпоколінна спадкоємність; свобода і людська гідність; емоційна стійкість; ставлення до матеріальних благ; гумор як форма соціальної оцінки. Усталені вислови виконують нормативну функцію, моделюючи бажані та небажані зразки поведінки.

Основою запропонованої класифікації став не тематичний принцип, традиційний для більшості фразеологічних досліджень, а домінантний аксіологічний компонент, тобто цінність, що становить смисловий центр фразеологічної одиниці. Під час класифікації враховувалися такі критерії: наявність оцінної семантики; домінантний культурний концепт; нормативна спрямованість вислову (схвалення / осуд); культурно-історична мотивованість внутрішньої форми; функція у формуванні моделей соціально схвальної поведінки. На відміну від тематичної кла-

сифікації, за якої фразеологізми групуються відповідно до сфер життя (рослинний світ, тваринний світ, ремесла тощо), аксіологічний підхід дає змогу виявити ціннісні домінанти української мовної картини світу незалежно від джерела образності. Так, фразеологізми, пов'язані із землеробством, ремеслами чи господарством, можуть репрезентувати спільну цінність праці, тоді як вислови різного походження можуть бути об'єднані концептом моральної відповідальності або свободи.

Кількісний аналіз досліджуваного матеріалу підтвердив, що розподіл фразеологічних одиниць за аксіологічними групами не є випадковим, а відображає ієрархію цінностей, властиву українській мовній картині світу. Найвищу продуктивність демонструють фразеологізми, пов'язані з концептами праці, моральної оцінки особистості та мовленнєвої відповідальності, що свідчить про їхній статус базових аксіологічних домінант української культури. Натомість концепти свободи, матеріального достатку, емоційної стійкості та гумору представлені меншою кількістю одиниць, однак характеризуються високою культурною значущістю й виразною оцінною семантикою. Такий розподіл дає підстави стверджувати, що українська фразеологія не лише фіксує різні сфери людського досвіду, а й відображає сформовану в культурі систему пріоритетів, у якій морально-етичні та соціальні цінності переважають над утилітарними.

Проведений аналіз дає підстави розглядати сукупність виокремлених аксіологічних домінант як своєрідну модель української аксіосфери, репрезентованої у фразеологічному фонді мови. На відміну від лексичних одиниць, що переважно номінують явища дійсності, фразеологізми не лише називають, а й інтерпретують їх крізь призму колективного досвіду та суспільно значущих оцінок. Саме тому вони виступають ефективним засобом збереження культурної пам'яті, відображаючи ті моральні й світоглядні орієнтири, які впродовж століть визначали поведінкові норми українського суспільства. У цьому аспекті українська фразеологія функціонує не лише як мовний, а й як культурний код, у якому акумульовано уявлення про соціально схвальні моделі поведінки, суспільні ідеали та національні цінності. Запропонована аксіологічна класифікація дає змогу систематизувати ці смисли та простежити внутрішню організацію української мовної картини світу крізь призму домінантних культурних концептів.

Однією з базових аксіологічних домінант української мовної картини світу є праця. Внутрішня форма значної кількості сталих висловів відображає багатовіковий землеробський, скотарський та городницький досвід українців, що формувався впродовж століть і став складником національної мовної картини світу. Саме тому українські фразеологізми містять велику кількість образів, пов'язаних із плугом, волами, городиною, садівництвом, домашніми тваринами та сільською працею. Українська традиційна культура формувалася як хліборобська, тому саме праця стала основою добробуту, морального авторитету та суспільного визнання людини. Ця цінність широко репрезентована у фразеологічному фонді української мови. Землеробська праця відображена у фразеологізмах *прокласти першу борозну, ходити за плугом, перти плуга, де не посій, там і вродиться.* Їхня внутрішня форма демонструє нерозривний зв'язок українця із землею, що сприймається не лише як джерело матеріального достатку, а й як основа національного буття. Землеробська культура визначила й образну основу багатьох фразеологізмів, компонентами яких виступають назви городини та садовини. Так, вислів лізти в чужий горох означає втручатися в особисте життя іншої людини; *сидіти на бобах* – залишитися ні з чим; *як горох із капустою* – безлад або несумісність; *підносити тертого хрону* – завдавати прикрощів; *моркву терти* – дошкуляти або насміхатися; *наздогад буряків, щоб дали капусти* – говорити натяками; *як виросте гарбуз на вербі* – указує на неможливість здійснення певної події. Землеробська образність виконує не лише номінативну, а й аксіологічну функцію, оскільки через неї праця концептуалізується як моральна норма, необхідна умова особистої гідності та суспільного визнання.

Значна частина української фразеології походить із ремісничої культури. Ковальство представлене висловами *кувати залізо, поки гаряче, дати гарту, брати в лещата*, ткацтво – *білими*

нитками шитий, на живу нитку, нитка увірвалася, лежати в основі, будівництво – *закладати підвалини, будувати на піску, закладати перший камінь*. Внутрішня форма цих одиниць свідчить про високий соціальний статус ремісничої праці в українській традиції.

Через систему сталих висловів передається багатовіковий господарський досвід, що становить одну з важливих складових української національної ідентичності. Аналіз цієї тематичної групи свідчить, що праця в українській мовній картині світу виступає не лише економічною необхідністю, а й моральною категорією. Працьовитість оцінюється як одна з найвищих чеснот, тоді як лінощі послідовно отримують негативну аксіологічну оцінку. Показово, що переважна більшість фразеологізмів цієї групи сформована на основі конкретних образів традиційного господарського життя – плуга, волів, ниви, городини, ремесел, що засвідчує органічний зв'язок української системи цінностей із землеробською культурою.

Однією з провідних аксіологічних домінант української культури виступає спільність. Незважаючи на індивідуалізм, який традиційно відзначають дослідники українського національного характеру, народна фразеологія демонструє високий рівень оцінки колективної взаємодії. Це підтверджують прислів'я *один кіл плота не держить, одна ластівка – то ще не весна, за гуртом і стрижене біжить, у гурті й куліш з кашею їсться, де робить купа, не болить біля пупа, де немає спілки, там нема й силки.*

Особливу тематичну групу становлять фразеологізми, що регламентують мовленнєву поведінку людини. Окрему тематичну групу становлять фразеологізми, пов'язані зі словом та мовленням. В українській культурі слово сприймається як моральна категорія, що здатна творити, підтримувати або руйнувати людські взаємини. Фразеологізми цієї групи вказують на необхідність відповідального ставлення до сказаного, засуджують неправду, пустомовство й необережність мовлення. Такий підхід свідчить про особливий статус слова в українській аксіологічній системі, де воно набуває ознак духовної цінності та засобу збереження культурної пам'яті. Українська фразеологія не лише описує процес мовлення, а й містить чіткі моральні оцінки відповідального або безвідповідального користування словом. Показовими є вислови *слово не горобець – назад не вернеться, слово вилетить горобцем, а вернеться волом, що вимовиш язиком, того не витягнеш волом, дай язикові волю – заведе у неволю, млин меле – борошно буде, язик меле – біда буде, сказаного й сокирою не вирубаєш.* Усі вони формують спільний аксіологічний простір, у якому слово сприймається як моральна відповідальність. Не випадково значна кількість фразеологізмів засуджує брехню: *бреше, аж зубами креше, бреше, як собака на вітер, бреше, як дихає, під брехунами і міст тріщить, й брехуна колись обдурять.* Фразеологізми цієї тематичної групи демонструють, що слово в українській культурі набуває статусу морального вчинку. Воно не лише передає інформацію, а й визначає рівень особистої відповідальності людини перед громадою.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що українська фразеологія є одним із найрепрезентативніших рівнів мовної системи, у якому концентруються історичний досвід народу, його культурна пам'ять, моральні орієнтири та національна система цінностей. Завдяки високому рівню образності, культурної маркованості та оцінної семантики фразеологічні одиниці виконують не лише комунікативну, а й світоглядну функцію, забезпечуючи міжпоколіннєву трансляцію базових аксіологічних домінант української культури. Запропоновано авторську аксіологічну класифікацію українських фразеологізмів, сформовану на основі аналізу сучасного корпусу мовного матеріалу. Виділено основні тематичні групи, що репрезентують ключові цінності української мовної картини світу. Кількісний аналіз засвідчив переважання фразеологізмів, пов'язаних із працею, господарською діяльністю та моральною оцінкою людської поведінки, що відображає фундаментальні світоглядні орієнтири українського народу.

Встановлено, що внутрішня форма українських фразеологізмів зберігає значний пласт етнокультурної інформації. Найпродуктивнішими джерелами образності виступають землеробство, тваринництво, ремесла, родинний уклад, громада та традиційний спосіб господарю-

вання. Саме через ці образи вербалізуються базові концепти української культури, які формують своєрідність національної мовної картини світу та забезпечують її відмінність від інших лінгвокультурних традицій. Аналіз показав, що українська фразеологія виконує нормативно-аксіологічну функцію: вона не лише відображає суспільно значущі цінності, а й формує моделі соціально схвальної поведінки. Через систему сталих висловів утверджуються працелюбність, чесність, відповідальність за слово, взаємодопомога, повага до громади, засудження лінощів, брехні, пихи та безвідповідальності.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у створенні корпусу українських фразеологізмів, структурованого за аксіологічними параметрами, проведенні зіставних досліджень української та інших слов'янських лінгвокультур (без залучення російського матеріалу), а також у вивченні функціонування традиційної української фразеології в сучасному медіадискурсі, цифровій комунікації та мовній практиці молодого покоління. Це дасть змогу глибше простежити механізми актуалізації національних цінностей у сучасному мовному просторі та розширити теоретичні засади української лінгвоаксіології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Humboldt W. von. On Language: On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.
2. Weisgerber L. Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur. Düsseldorf : Schwann, 1964.
3. Сепір Е. Мова. Вступ до вивчення мовлення / пер. з англ. Київ : Основи, 2000. 216 с.
4. Whorf B. L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Cambridge, MA : MIT Press, 1956.
5. Потебня О. О. Думка і мова / пер. з рос. Київ : СИНТО, 1993. 192 с.
6. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.
7. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. 2-ге вид., допов. Київ : Логос, 2004. 284 с.
8. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
9. Заремська І. М. Українська мовна картина світу: теоретичні засади дослідження. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 320 с.
10. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Харків : Основа, 1997. 304 с.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
12. Тараненко К. В. Мовна картина світу як відображення національного характеру українців. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2023. Т. 34 (73). № 4 С. 40–44. DOI https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.4/08
13. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 494 с.
14. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ : Наукова думка, 1973. 280 с.
15. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999. 431 с.
16. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Ціннісна картина світу: аналіз теоретико-прикладних засад у сучасному мовознавстві. *Записки з українського мовознавства.* 2022. Вип. 29. С. 227–238. DOI: 10.18524/2414-0627.2022.29.262409.
17. Осадча Н. Українська мовна картина світу: інтерпретаційні моделі інтегративного потенціалу. *Українознавство*. 2017. № 3 (64). С. 201–213. https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(64).2017.120348
18. Шевченко Т. В. Фразеологізм як елемент емоційної пам'яті в мовній картині світу українців. *Закарпатські філологічні студії.* 2022. Т. 2. Вип. 26. С. 71–75. DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.2.12
19. Тараненко К. В. ProМовУ. Слова, що творять нас. Дніпро : Журфонд, 2026. 317 с.

Дата першого надходження статті до видання: 28.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 06.11.2026